

Kako misliti resocializacijo

Marko Zebec Koren*

Tekst skuša odgovoriti na eno temeljnih vprašanj penologije: kje zgreši resocializacija? Poglavitni element tretmana, kot so individualizacija kazni, spreminjanja osebnosti, varstvo družbe in kopičenje spoznanj o prestopniku, so se razprostrli v pahljačo ukrepov, ki naj bi zadovoljili osnovni in minimalni namen znižati število kaznivih dejanj. Rezultati operacionalizacije takšnega pristopa nikakor niso zadovoljili tako zagovornikov resocializacije kot tudi ne kazenske politike in javnosti. Kritika rehabilitacije je zaznala pojave prizonizacije, subkultur, tretmanske igre in raziskala je strukturiranost moči v zaporniški instituciji. Rezultati teh raziskav pravzaprav kažejo predvsem pomanjkanje prepričljivejšega dokaza, da 'something works', bolj kot dokazujejo, da 'nothing works'. Poleg pojavnega nivoja procesa resocializacije pa je veliko produktivnejše preizpraševanje, kaj je temeljni vzrok neučinkovitosti tretmana, kakšni mehanizmi stojijo v ozadju. Šele vznik neoklasicizma je ponovno odprl vprašaja o razmerju med kaznijo in kaznivim dejanjem, o utemeljitvi kazni in položaju obsojenca predvsem iz vidika človekovih pravic.

Ključne besede: izvrševanje kazenskih sankcij, resocializacija, tretman, kazenski zavodi, kritika, neoklasicizem.

UDK 343.825.004.14

V tem tekstu bom postavil, in skušal odgovoriti na, vsaj zame, temeljno vprašanje penologije: Kje zgreši resocializacija?

Zakaj je tako težko ustvariti družbo poštenih državljanov, družbo lumpov in brezobzirnežev pa tako lahko? Ali lahko, če uporabimo nekoliko behavioristično obarvan besednjak, v okviru negativnega ojačanja (zapor), dosežemo pozitivno ojačanje (resocializacija)? ...

1. Problemi z lingvističnim nivojem

Za resno razpravo o resocializaciji, rehabilitaciji in tretmanu, se mi zdi nujno izpostaviti nekatere premisleke, ki zadevajo samo lingvistično raven in status teh temeljnih kategorij.

Če kot osnovo vzamemo pojem socializacija, dodatek predpone re- spremeni smisel izraza toliko, da imamo sedaj opravka s procesom **ponovnega** usklajevanja z družbo, ali drugače povedano, kot pravi Južnič: socializacijo odraslih (Južnič, 1989: 60). Vendar ne **zmeraj novega** usklajevanja, kajti menim, da resocializacija ni nek nepretrgan proces, ampak kvečjemu nekajkrat, še pogosteje pa enkrat proces, ki ga spodbujajo neke zunanje (ponavadi represivne in totalne) institucije, in se konča bolj ali manj le na ravni poskusa.

Nekoliko nerodno slovenimo izraz resocializacija z izrazom prevzgoja, ki ima v vsakodnevem dožemanju neko konotacijo, ki se navezuje na polje šole oz. na vzgojo in izobraževanje. Vendar šolski diskurz ni enako strukturiran kot je diskurz resocializacije, čeprav se v nekaterih točkah stikata, npr. v 'bistveno drugotnih učin-

kih', problemu morale, avtoritete ... Resocializacija se navezuje predvsem na procese, ki se dogajajo v okviru pravosodja, penalnih institucij ter ved, ki jih podpirajo (kriminologija, penologija, pravna teorija...). Po svoji ideji je resocializacija precej 'totalen' projekt, kajti zahteva resocializacije je: 'naravnanje' posameznika v tak položaj, da bo normativni red nekršil, nato sprejel in končno ponotranjil. Tako izveden, uspešen poseg pa zahteva spremembo temeljnih psihičnih struktur, kod obnašanja, pridobljenih v glavnem v procesu primarne socializacije.

Običajen izraz za resocializacijo v anglosaksonskem svetu je — **rehabilitacija**. Rehabilitacija originalno pomeni 'vrniti nazaj pristojnost'. V primeru zapornikov pa to pomeni — vrnitev v prejšnje stanje, ponavadi v stanje pred zločinom. Zapornik ponovno pridobi prejšnje dostojanstvo in zmožnost (Mathiesen 1990: 20). Že pri definiciji oz. na ravni etimologije pa se hudo zalomi. Če vzamemo opredelitev rehabilitacije strogo zares, in če rehabilitacija pomeni vrnitev pristojnosti oz. vrnitev v staro stanje, stanje pred zločinom, to pomeni, da uspešna rehabilitacija (paradoksalno) zapornika dobesedno sili v ponovitev kaznivega dejanja. Ne glede na to, kateri tip dejavnikov (socialni, psihični, medicinski, genetski ...) je povzročil kaznivo dejanje, je prav stanje pred zločinom pripeljalo do eskalacije oz. izvršitve. Tako bi bilo bolj smiselno definirati rehabilitacijo kot nadomestitev stanja, ki je bilo pred zločinom, z nekim drugim stanjem.

Izraz rehabilitacija pa ima še neko neprijetnost. Nosi pomen, ki je vpet v vsakdanje razumevanje, ko je rehabilitacija razumljena bolj v

* Marko Zebec Koren, dipl. sociolog analitik, Ministrstvo za notranje zadeve RS.

medicinskem kot pa psiho-socialnem pomenu. Npr. rehabilitacija invalidov, delovna rehabilitacija, motorična rehabilitacija in podobno. Ti, predvsem medicinski postopki, se precej razlikujejo od pomena in razumevanja v anglosaksonskem strokovnem prostoru, ki pojem rehabilitacije uporablja (tudi) za poimenovanje resocializacije obsojencev.

Opozoril bi rad na pojav, ki sem ga opazil pri večini strokovnega osebja v slovenskih zaporih. Dostikrat uporabljajo besednjak, ki je skladno z izhodiščnim izrazom (rehabilitacija), obarvan medicinsko. Tako govorijo o obravnavi, diagnozi, anamnezi...¹ Seveda lahko takšen vokabular kritiziramo s stališča etike: o obsojencu se govori kot o bolniku, ki ga je potrebno ozdraviti. Vendar ni problem v izgovorjenem, temveč v procesu transformacije logike, načinu razmišljanja in posledično, delovanja (akcije) v takšno, ki je skladno z določenim v slovarju. Ta afekt je dosežen z vztrajanjem v določenem vokabularju. Tako lahko rečemo, da s tem, ko nekaj izgovorimo, že proizvedemo neke določene posledice (uskladitev z uporabljenim kategorialnim aparatom) tudi na ravni logike razmišljanja in delovanja (akcije).

2. Osnove tretmanske usmeritve

Pravzaprav gre za zelo široko zastavljeno idejo, katere vrhunec predstavlja tema 5. mednarodnega kriminološkega kongresa: 'Tretman delinkventov'. Kongres je bil posvečen preprečevanju kriminalitete. Temeljna teza kongresa je bila, da je potrebno za namen rehabilitacije in tretmana obsojencev postaviti v ospredje posameznika, delinkventa in mu z rabo znanosti in njenih odkritij pomagati h konformnosti z družbenimi in pravnimi normami.

Konceptualizacijo tretmanske usmeritve bom oprl na Cussona in njegovih pet točk, ki določajo tretmansko usmeritev:

1. Cusson pravi, da je v 'srcu', v središču doktrine o tretmanu delinkventa **koncept individualizacije**. Če pa želimo ustreči tej zahtevi, je potrebno kar se da vsestransko proučevanje delinkventa, postavitve diagnoze, klasifikacije in ukrepov oz. določitev zdravil (kar odgovarja medicinskemu modelu oz. pristopu) za nevtrali-

¹ Sicer anamneza pomeni tudi določitev vzrokov in povodov za kaznivo dejanje, vendar je ta pomen naknaden, izraz pa je prenešen iz medicine.

zacija tistega dejavnika, ki je povzročil kriminalno dejanje.

2. Tretman je namenjen **spreminjanju delinkventa**. V okviru tretmanske opredelitve se sicer doktrine razlikujejo po tem, kaj je bistvo te spremembe, po mnenju Cussona pa je stična točka vseh doktrin sprava delinkventa s samim seboj in z družbo.

3. Individualizacija in spreminjanje zahtevata **diskrecionarno oblast** terapevta oz. tistega, ki se ukvarja s tretmanom delinkventa.

4. Če pomeni rehabilitacija delinkventa 'pobotanje', potem gre za pobotanje dveh nespravljivih interesov. Na eni strani imamo zahtevo po **pomoči prestopniku** (da postane 'law abiding citizen'), na drugi strani pa zahtevo po **zaščiti družbe** (koncept inkapacitacije).

5. Tretmanska usmeritev se opira na načelo **empirizma**. Gre za prepričanje, da bo kopičenje opazovanj in poskusov z delinkventno populacijo zadoščalo za odkritje vzrokov problema in njih reševanje.² Cusson na tem mestu celo zapiše, da gre za temeljno ideološko oporo tretmanske usmeritve (Cusson, 1983).

Nekoliko drugače opredeli ključne elemente rehabilitativnega modela Kanduč (delno po Al-lenu):

1. Človeško vedenje je produkt antecendentnih (preddobnih) vzrokov kot delov fizikalnega univerzuma. Znanstvena vednost o teh antecendentnih človekovega vedenja bi omogočila znanstveno podprt pristop h kontroli ravnanja posameznikov.

2. Vsi ukrepi v okviru tretmana obsojene osebe so postavljeni v terapevtsko funkcijo.

3. Človekovo bitje je po naravi prilagodljivo. Z **naknadnim** (za kar pravzaprav pri tretmanu gre) modeliranjem človeka bi ga popravljali in pozitivno (postavlja se vprašanje: kako opredeliti pozitivno) spreminjali. Modeliranje bi potekalo v kontroliranem okolju in ne bi puščalo

² Podobno prepričanje (o kopičenju opazovanj in eksperimentov z delinkventno populacijo, ki bodo dala rešitev) velja tudi med zagovorniki t. i. 'predikcijskih tablic' (najbolj znane in tudi uporabljene so predikcijske tablice zakoncev Gluck), ki skušajo na podlagi opazovanj nekaterih, zanje ključnih momentov oz. atributov, ki naj bi vodili v kriminogeno vedenje, in na osnovi statistike o izvršenih kaznivih dejanjih delinkventne populacije izdelati verjetnostni model izvršitve kaznivega dejanja za posameznika.

negativnih posledic, s čimer bi bil podvržen procesu transsubstancijalizacije.³

4. Koncept prilagodljivosti implicira delitev rehabilitativnega modela na dva pola: obvladljivi subjekt na eni strani, ki se mu komplementarno prilega totalitarni subjekt, vsevedna in stanca vršilca tretmana.

5. V ozadju realizacije rehabilitativnega modela stoji zahteva po (samo)ukinitvi-razpustitvi kaznovalnega prava v času primerno ustanovo družbenega nadzora (Kanduč, 1988: 304).

Kandučeva opredelitev temeljnih elementov rehabilitativnega modela pokaže vsaj na dve prikriti resnici rehabilitativnega modela:

1. S svojo idejo o prilagodljivosti subjekta je ta model hudo nehuman, saj ne predvideva, da je v človeku nekaj v osnovi neprilagodljivega in da se od tu naprej šele začneja območje svobode. Poskus gnetenja človeka skuša — ravno nasprotno od proklamiranega namena — onemogočiti razvoj posameznikovih potencialov, saj ne predvideva odgovorne udeležbe tistega, ki mu je tretman namenjen. Njegov položaj je podoben predmetu fizikalnega ali kakega drugega naravoslovnega eksperimenta. Za vršilca tretmana in za naravoslovca (čeprav težko prizna) je najugodnejše, da se predmet ali tretiranec obnašata ali spreminjata v skladu s hipotezami in teorijami, ali drugače povedano, s pričakovani. V kolikor se ne, nastopijo težave.

2. Četudi je v ozadju rehabilitativnega modela zahteva po (samo)ukinitvi kazenskega prava, se rehabilitativni model ne odreče potrebi po nadzorovalni instituciji, le nekoliko bi jo „posodobil“. V končni instanci gre le za zamenjavo enega sistema z drugim, ki pa je precej bolj nepregleden (glede na to, da je zanj konstitutivno policentrično in ne monocentrično odločanje) in nepredvidljiv (zaradi povečanja števila faktorjev oz. izhodišč v procesu odločanja se poveča število kombinacij, ali pa se prav zaradi preobilja faktorjev proizvede arbitrarnost in prosta presoja kot prevladujoča praksa; nekaj podobnega se je zgodilo pri delovanju t. i. „parole board“) in v katerem niso znana pravila igre.

Ko govorimo o resocializaciji in tretmanu, ne smemo pozabiti, da je rehabilitativna usmeritev izredno heterogena (kar pa ne pomeni, da ni

³ Pri čemer pojma „transsubstancijalizacija“ ne razumem v katoliško-teološkem smislu, temveč, glede na izhodiščno idejo in vokabular, skoraj v fizikalnem pomenu, torej: bistveno spremembo snovi (duhovnega univerzuma).

mogoče pokazati na nekatere skupne in temeljne prvine takšnega pristopa kot je to med drugim storil Cusson) ne samo po izhodiščih, temveč predvsem po uporabljenih metodah in postopkih. Ta razpon sega vse od splošno medicinskih do specialnih, npr. psihokirurških, od psihoanalitičnih pristopov do medikamentozne terapije (konzumiranje določenih tipov zdravil naj bi proizvedlo zelene spremembe psihološke strukture in dinamike zapornika), od elektrokonvulzivne („elektro šoki“) terapije preko spreminjanja vedenja s postopki averzije — vzbujanja gnusa, odpora (behavioristična smer), do psihološkega svetovanja in skupinskega dela po načelih socioterapevtsko organiziranega bivanja v zaporu (ta usmeritev je sicer uradna doktrina obravnave zapornikov),⁵ kot pravilno ugotavlja Petrovec (Petrovec, 1991: 18).

3. Kritika tretmana

Že več kot sto let (predvsem v Ameriki, kasneje — po 2. svet. vojni pa tudi v Evropi) je bil kaznovalni sistem naravnano tako, da je veljalo pričakovati, da je mogoče z individualnim tretmanom oz. obravnavo v zaporu, storilca kaznivega dejanja spremeniti v t. i. „law-abiding citizen“. V šestdesetih so se ta prizadevanja še zaostriła z zahtevo po neoviranem razvoju človekove avtentičnosti in permisivnejšem in strpnejšem odnosu do človeka. Nekateri pisci so celo izenačili kazniva dejanja s političnim uporništvom in jih potemtakem upravičevali, s tem so pravzaprav postavili osnovno zahtevo rehabilitacije na glavo.

Po letu 1970 pa so se ta pričakovanja omajala in vprašljiva je postala tudi rehabilitacija — njen namen in uporabljena sredstva. Nekateri so to imenovali klic k redu in miru (law & order).

⁴ Elektrošoki sploh niso stvar daljnje preteklosti, kot bi lahko sklepali. Kar lepo število elektrošokov je med drugim dobil tudi najbolj znani zapornik v Sloveniji — Metod Trobec. In to se je dogajalo že v permisivnih sedemdesetih letih. Seveda to nikakor ne pomeni špekulacijo o možnem vzroku Trobčevega dejanja. Bolj mi gre za to, da pokažem zakoreninjenost nekaterih, vsaj problematičnih, tehnik v našem prostoru. Res je sicer, da, vsaj po moji evidenci, elektrošokov ne uporabljajo v slovenskih zaporih, vendar se še dandanašnji uporabljajo v psihiatrični praksi.

⁵ Vsekakor ostaja vprašanje, v kolikšni meri se doktrina prevaja v operativno delovanje.

3.1. Smeri kritike:

F. A. Allen navaja tri glavne smeri oz. področja moderne kritike tretmansko-rehabilitativnega modela prestajanja kazni:

1. Rehabilitacija zapornikov je pogosto grožnja za temeljne politične in človekove pravice oseb na prestajanju kazni.

2. V principu rehabilitacija teži k temu, da bi spremenila osebnost in lahko bolj služi partikularnim družbenim ciljem kot pa spreminjanju zapornika, da bi se funkcionalno in dostojanstveno vključil v družbo.

3. Neobstoj rehabilitativnih tehnik. Ne vemo, kako spreminjati prestopnika in mnenje, da ima država takšne rehabilitativne kapacitete, je lažno oz. zgrešeno (Allen, 1984).

Allenova izhodiščna točka in obenem glavna ugotovitev, ki jo povzema po Lermanu je, da v rehabilitativnih režimih dostikrat prihaja do večjega manjka svobode in avtonomije kot pa v običajnih, kaznovalno naravnanih zaporniških režimih (Allen, 1984: 104). In tudi tu je treba, po mojem mnenju, iskati znanstveno zavrnitev tretmansko-rehabilitativnega pristopa, kar je potrebno ločiti od ideološko in politično utemeljenih in generiranih nasprotovanj.

Anttila pa je v začetku sedemdesetih zaznala dve glavni smeri kritike tretmansko-rehabilitativnega modela:

1. Današnji kritiki tretmanske ideologije⁶ so predvsem zaskrbljeni zaradi škode tretmana, ki je vsiljen, na stanje **človekovih in državljskih pravic**. Pravi, da lahko s tem, ko določeno sankcijo (obsodbo) razglasimo za 'tretman', kaj hitro prezremo tiste legalne zaščite, ki so sicer vezane na kaznovanje. Poleg tega pa ti kritiki tretmana trdijo, da dodajanje tretmana kaznovalni instituciji dostikrat pomeni le to, da tretman postane kaznovanje.⁷

2. Druga ost kritike tretmana pa je usmerjena v preverjanje in izpodbijanje **učinkovitosti** tretmanskih mer. Bolj ko so raziskovalne metode sofisticirane in večja ko je raba kontrolnih skupin, krajši je seznam zares spektakularnih rezultatov. Anttila trdi, da je le za majhen del prestopnikov psihiatrični tretman najugodnejša

alternativa. Povprečen prestopnik še zdaleč ni bolna oseba, potrebna psihiatrične nege. Sociološke analize o naravi kriminala in uveljavitvi prava nas vodijo k zaključku, da niti psihiatri niti klinični psihologi ne morejo rešiti problema kriminala. Ukvarjanje zgolj z individualnim prestopnikom meni Anttila, nas lahko zapelje, da naše potencialne ne uporabimo tudi za raziskovanje temeljnih primanjkljajev in disfunkcionalnosti v družbeni strukturi (Anttila, 1972: 288).

Kljub pronicljivosti razlage I. Anttile pa je potrebno pripomniti, da je nekoliko prekratka in nenatančna. Celoten tretmansko-rehabilitativni kompleks je težko skrčiti zgolj na psihiatrični oz. terapevtski del. Potemtakem, bi bilo relativno enostavno dokazati neučinkovitost in zgrešenost takšnega pristopa v prvi fazi, kasneje pa vplivati na spremembo v dojemanju in delovanju vseh vpletenih institucij oz. strani. Vendar je prav zaradi široke palete v dojemanju in uporabi tehnik, metod ter načinov tretmana, le-ta tako subverziven in globoko zasidran, s tem pa tudi trdoživ.

3.2. Dokazi za kritiko:

Ostaja pa dejstvo, da zapor danes ne rehabilitira obsojencev in za to obstajajo tudi dokazi.

1. Na prvem mestu so študije o tretmanu. Narejena je bila dolga vrsta empiričnih študij. Pokazale so, da so bili rezultati (ne glede na tip tretmana, pa četudi je bil uporabljen zelo intenziven tretmanski program, približno enaki) v glavnem slabi. Tukaj imam v mislih študije, ki so merile uspešnost tretmana glede na stopnjo recidivizma (povratništva).⁸ Celo tretmanski eksperimenti, ki so imeli zelo dobro zgrajene kontrolne skupine, so pokazali neohrabrujoče

⁶ Vendar stopnja povratništva kot znamenje učinkovitosti tretmana ni tako nesporno in splošno sprejeto merilo. Predvsem zagovorniki humanistične psihologije mu nasprotujejo. Tako Petrovec trdi, da je vezanje učinkov tretmana na povratništvo sporno iz vsaj dveh razlogov: **prvič**, ne moremo meriti korelacije med tretmanom in povratništvom, ker ne vemo, kaj vse vpliva — in sploh koliko — vpliva na povratništvo. In **drugič**, učinkovitost je zreducirana zgolj na tisto oprijemljivo kategorijo, ki se da vnovčiti pri javnem mnenju in je taka le znak odtujenosti v družbi (Petrovec, 1991: 11). Prvi očitek temelji v nekem razumevanju družboslovja, katerega temelj je t. i. 'kvalitativna' analiza 'kvantitativne' metode. Pristopi v raziskovanju pa so zgolj neka stranska pot, ali še boljje residual, ki ga je potrebno ignorirati. Takšno prepričanje že a priori zavrača možnost kvantifikacije družbene totalitete ali njenega izseka, s tem pa seveda le spregleda oz.

⁶ Zanimivo je, da Anttila tretmansko usmeritev imenuje ideologija in vztraja na tej terminologiji.

⁷ Podobno ugotovitev navaja Boštjan M. Zupančič v svoji magistrski nalogi, ko pravi, da oseba, ki je podvržena tretmanu, le-tega vedno razume kot kaznovanje, pa čeprav je to le občasno javljanje, ko je na pogojnem izpustu (Zupančič, 1973: 23).

majhne razlike. Takšen ali drugačen tip tretmana — rezultati so v veliki meri enaki.⁹ Študij o tem je ogromno. Pojavile so se bolj optimistične študije, vendar so jih druge, ki so bile v večini in bolj utemeljene, uspešno izpodbijale. V nekaterih primerih so morali opustiti raziskovanje, sicer razumnih in dobro oblikovanih programov zaradi tega, ker niso zadovoljevali znanstveno metodološkim zahtevam (Wright, 1982: 200). Vendar pa je osnovna tendenca evidentna.

To tendenco najbolje ponazarja sedaj že klasičen Martinsonov tekst iz leta 1974. Martinson je bil član komisije, ustanovljene leta 1966, ki naj bi ugotovila možnost rehabilitacije. Ukvarjala se je z vprašanjem, ali se zapor lahko spremeni iz varstvene institucije v rehabilitativno. Martinson je zajel metodološko sprejemljive študije v angleškem jeziku od l. 1945 do 1967 o tretmanu zapornikov v ZDA in v drugih deželah. Ukvarjal se je s študijami, ki so merile rezultate glede na stopnjo recidivizma. Recidivizem je štel kot merilo uspeha tretmana (Martinson, 1974).

Kritike, ki so sledile (Palmer, 1975; Robinson, 1976; Halleck in Witte, 1977),¹⁰ je zelo uspešno zavrnil Sechrest (Sechrest, 1979). Martinsonovi zaključki so ostali (bolj ali manj) reprezentativni.

Res pa je, da je Martinson sam kasneje dopolnil in spremenil nekatera svoja stališča. Pet let po objavi svojega teksta je objavil nove ugotovitve (Martinson, 1979). Priznava, da imajo nekateri programi za obravnavo obsojenih upoštevavanja vreden učinek na povratništvo (Martinson, 1979: 244) in pravi, da je smiselno izbirati ustrezne programe med več možnostmi.

izpusti enega od možnih pogledov. Iz takšnega prepričanja logično sledi ugotovitev o redukciji učinkovitosti na oprijemljivo kategorijo (drugi očitak). Nekako ni videti, da bi zagovorniki takšne teze hoteli priznati, da se na pojem učinkovitost neločljivo veže pojem oprijemljivost, je takorekoč njen konstitutivni in nezamenljiv del. Učinkovitost je že v osnovi kategorija, ki jo je potrebno kvantificirati, da si pridobi celoten status. Učinkovitosti nekako ni mogoče pripisati kakšnih višjih, celo metafizičnih atributov, ampak je še kako profana in omejena na oprijemljivost; vendar je neresno trditi, da ima to kakršnokoli zvezo z odtujenostjo družbe.

⁹ Podrobneje glej Robison in Smith, 1971; Martinson, 1974; Bondenson, 1975; Greenberg, 1977; Cornish in Clarke, 1975; Trasler, 1976; Brody, 1976.

¹⁰ Na jalovost takšnih kritik kaže tudi kvalificiranje Martinsona kot 'obskurnega sociologa, odgovornega za ničvredno šarado'. (Robinson, 1976: 483).

2. Imamo obsežno vedenje o organizaciji večine zaporov. Eksperimenti in poskusi tretmana v veliki meri niso dali željenih učinkov, vendar je, vsaj v veliki večini, situacija v zaporu zelo daleč od česarkoli, kar lahko imenujemo 'tretman' v pravem pomenu besede. Zapori so prenapolnjeni (v Sloveniji sicer ni tako; pravzaprav je v Sloveniji obraten proces: namesto povečevanja števila zapornikov se njihovo število zmanjšuje), izčrpajoči in bolj ali manj nevarna mesta za tiste, ki prebivajo v njih. Praviloma so to avtoritarne in birokratske mašine. Vsakodnevno življenje v zaporu je daleč od 'tretmanske situacije'.

Jassica Mitford je tri leta (1970—1973) raziskovala razmere v ameriških zaporih in med drugim ugotovila, da v njih vlada popolna cenzura, saj so zavračali pisma, ki jih je pisala obsojencem; nagrajevali so ovadustvo, oz. ovaduhom izrekli ugodnosti; sankcije za kazniva dejanja znotraj zapora so bile izrečene brez procesa in brez možnosti pritožbe (Mitford, 1974).

Vendar pa bi bilo prehitro in površno ugotoviti oz. zapisati, da je polom tretmansko-rehabilitativnega pristopa zgolj posledica slabe in nedosledne realizacije. Drugače povedano: trditev, da bi tretman in rehabilitacija zapornikov uspela že, če bi ju le dosledno izvajali, kakor sta bila zamišljena,¹¹ spregleda, da je zapor strukturiran tako, da onemogoča vzporedno realizacijo dveh načel: načelo kaznovanja, na katerega se ponavadi pripne načelo onemogočanja (incapacitation), generalne prevecije in zastraševanja na eni strani ter princip rehabilitacije zapornika na drugi strani. Problem je v tem: če hočemo doseči prvi cilj, se moramo odpovedati drugemu in obratno¹² (pri čemer še vedno ostaja sporno, ali je rehabilitacijo sploh mogoče doseči, kako, s kakšnimi tehnikami in za kakšno ceno?).

3. Narejene so bile mnoge sociološke študije zapora kot organizacije in zaporniške skupnosti.

Da pa bi lahko razumeli rezultate študij o zaporniški organizaciji in zaporniški skupnosti in jim dali pravo težo, se mi zdi smiselno, da si najprej podrobneje ogledamo ugotovitve Daretta Božiča o stigmati, ki jih v veliki meri na-

¹¹ Podobna zabloda, tudi v znanstvenih krogih je dolgo veljala za samoupravljanje. Trdilo in dokazovalo se je, da je samoupravljanje kot ideja dobro, po realizacija je nedosledna in od tod izvirajo vse težave.

¹² Temu fenomenu bi lahko, nekoliko neresno, rekli 'penološki Heisenbergov princip nedoločnosti', po analogiji s Heisenbergovim principom nedoločnosti, ki vlada v kvantni mehaniki.

slanja na Goffmana,¹³ predvsem tisti del, ki se nanaša na vzpostavljane in vplivanje skupnosti zapornikov (Božič, 1991).

Goffman opredeli stigmato kot odnos, ki temelji na globoko diskriminirajoči lastnosti, ki se kot diskreditirajoča vzpostavi s pripadajočim stereotipnim odnosom do nje (po Božič, 1991: 138). Stigma ne nastaja ob vsakem odstopanju od kategorije, pač pa samo, če odstopanje presega tolerančno območje družbenega okolja. Stigmatizacija lahko opredelimo kot reduciranje posameznika na posebnost, ki ga dela različnega od pripisane kategorije. Čeprav se stigmatizirani upira in je ne čuti kot verodostojno informacijo o sebi, se je ne more znebiti ali zavreči, vse dokler okolje, ki to identiteto producira, ne stori tega.

Okolje stigmatiku dopoveduje (bolj ali manj sofisticirano), da je zanj bolje, da ne presega horizonta stigmatikove skupine. V takšnih institucijah prihaja do omalovaževanja, intelektualnega degradiranja in siljenja v povprečnost in monotonijo. Božič meni, da ustanove, kot so norišnice, zapori in ustanove za hendikepirane, poneumljajo in trpinčijo ljudi, življenje v njih pa je dolgočasno, povprečno, neumno in omejujoče na vseh nivojih osebnosti (Božič, 1991: 141). Kot enega od možnih načinov upravljanja stigme omenja namerno razkritje atributa drugačnosti. Na ta način, z javno izraženo željo po pripadnosti svoji skupini, se skuša upravljati napetost v socialnih stikih. To je lahko militanten akt, ki izključenost iz polja 'normalnosti' poudari kot superiorno stanje. Stigmatik si tako ustvari svoj svet med sebi enakimi in se v njem počuti normalnega, obenem pa ga preveliko izpostavljanje skupnim aktivnostim, ki temeljijo na enaki stigmati, dolgočasi. Ko govori o stigmatikovi skupini, Božič poudari, da skupina od stigmatika zahteva, da dojame, kako je le njegova skupina realna, vse druge pa vodijo v samoslepitev. Njegova skupina mu naravno pripada, če se vanjo vključi, je realen in avtentičen, če pa se ne, je neumen.

Stigmatiki dostikrat oblikujejo militantno in šovinistično držo, celo secesionizem. V kontaktilih z nestigmatiziranimi hvalijo pripadnike svoje skupine. Prav tako pazljivo spremljajo obnašanje drugih normalnih, da bi v njih odkrili kako

¹³ Božič prevzame in dodatno interpretira Goffmanovo knjigo *Stigma — notes on the management of spoiled Identity*.

sled neodobravanja in jim to potem vrgli v obraz (Božič, 1991: 146).

Stigmatik je tako v posebni situaciji. Družba mu na eni strani govori, da je član širše skupnosti, da je normalno človeško bitje, vendar pa je, na drugi strani, tudi drugačen. In bilo bi neumno zanikati to drugačnost (Božič, 1991: 149). Tako bi naj sam poiskal svojo identitetno politiko in oblikoval stigmatično subkulturo. To je tipičen shizoiden, če ne že kar shizofren odgovor na prav tako shizofreno pozicijo širše družbe. Je le tipična razrešitev in stigmatiku je zelo težko odkriti, kaj šele, da bi ponotranjil dejstvo, da avtentične rešitve ni.

Pomembno se mi zdi, da Božič opozori, da v procesu socializacije sprejemamo v naš zbir obnašanj tudi vlogo kriminalca, socialnega neuspešneža, invalida in zasvojenca ter jo lahko po potrebi odigramo. Trpljenje zaradi stigmatizacije in vsi procesi ter ravnanja, ki izhajajo iz nje, potemtakem niso posledica identitetne zmedenosti, temveč še (pre)dobrega zavedanja (Božič, 1991: 151).

3.3. Prizonizacija:

Ena prvih večjih študij zapora je bila narejena v ZDA že pred II. svet. vojno (Clemmer, 1940). Nedvomno je ugotovil, da zapor rehabilitacije ne podpira. Clemmer je z rabo intenzivnih intervjujev, vprašalnikov in opazovanj raziskoval stališča zapornikov do t. i. »law-abiding«¹⁴ družbe. Podatki so potrdili hipotezo, da so zaporniki »prizonizirani«, kot je to imenoval on. S »prizonizacijo«¹⁴ misli na običaje, šege, in splošno kulturo kaznovanih, zaprtih. Ta kultura naredi zapornika bolj ali manj imunega na poskuse zapora, da bi ga ponovno prilagodil. Ali drugače povedano, po Clemmerju je zapor »visoka šola kriminala«.

Vsak zapornik, po Clemmerjevem mnenju, zapade procesu prizonizacije. Nihče ne more popolnoma pobegniti.¹⁵ Njegova hipoteza je bila,

¹⁴ Termin »prizonizacija«¹⁴ je zelo težko prevesti v slovenščino. V kriminološko-penoloških krogih v Sloveniji se je ta termin že »prijel«, in ne vidim smisla, da bi ga poskušali nasilno sloveniti.

¹⁵ Ob tej ugotovitvi se je vredno spomniti na misel, ki jo je nekje lucidno zapisal Michel Foucault, da je družbi oz. družbenosti nemogoče uiti. Četudi narediš samomor, se ji ne izogneš, kajti samomor je družbeno dejanje par excellence. Prav tako zapornik, četudi želi, ne more uiti zaporniški družbi. In karkoli naredi, zaporniške družbe ne zanika ali se ji izogne, ampak jo le potrdi in vzpostavlja.

da čim krajša je zaporna kazen in čim bolj pozitivni so bili zapornikovi odnosi pred zaporom, čim več pozitivnih odnosov ima zunaj zapora, čim bolj je neodvisen od primarne skupine zunaj, čim bolj je sposoben upreti se kodu zapora, čim večjo fizično distanco ima do 'vodij' zapornikov, čim močnejše je njegovo brzdavanje aktivnosti, ki jih uvaža zaporniški kod, manjša je tendenca k prizonizaciji. Največja stopnja prizonizacije je v nasprotnem primeru. In ne samo to, glavna ugotovitev je, da se nihče ne more popolnoma izogniti temu procesu prizonizacije. Clemmer ni trdil, da visoka stopnja prizonizacije nujno vodi v kasnejše kriminalno početje, vendar je trdil, da prizonizacija zagotovo ne pomaga pri rehabilitaciji.

Clemmerjeva študija je zbudila veliko zanimanje v profesionalnih krogih. Po vojni so sociološke študije o koristnosti zapora pridobile na pomembnosti in v šestdesetih je bilo opravljenih obilo študij, ki so na različne načine sicer podprle Clemmerjeve začetne ugotovitve.

Ameriški sociolog Stanton Wheeler je sestavil zelo prečiščen vprašalnik oz. študijo, s katero je hotel preveriti Clemmerjeve trditve (Wheeler, 1961). Clemmer se je predvsem osredotočil na prve — začetne faze procesa prizonizacije, torej na sam vstop v zaporniško kulturo. Njegova trditev glede zveze med prizonizacijo in kasnejšo prilagoditvijo je temeljila na podmeni, da se proces prizonizacije, opazovan v zgodnji in srednji fazi, nadaljuje vse do pogojnega odpusta (Wheeler, 1961: 698). Wheeler je raziskal to trditev tako, da je razdelil zapornike v nekem velikem ameriškem zaporu na tri skupine: tiste, ki so bili v zgodnji, srednji in pozni fazi prestajanja kazni. Na podlagi take delitve je lahko sklepal, da prizonizacija, ki jo je meril s serijo odzivov zapornikov na hipotetične konfliktna situacije v zaporu, signifikantno narašča v srednji fazi prestajanja kazni, zmanjšuje pa se s približevanjem izpustitve. Drugače povedano, stopnja prizonizacije ima glede na količino prestane kazni obliko 'U'. Videti je, kot da se zaporniki 'pripravljajo' na izpustitev tako, da opuščajo nekatere zaporniške norme in vrednote značilne za prejšnje faze. Toda 'U-krivulja' ni popolna. Proti koncu prestajanja kazni se zaporniki ne preusmerijo popolnoma. In če upoštevamo, da mnogi zaporniki večkrat pristanejo v zaporu, se zdi, da je prizonizacija bolj podobna spirali, s katero posameznik postaja vse bolj in bolj podvržen zaporniški subkulturi.

Medtem pa je Ulla Bondeson, tudi v skandinavskih razmerah, na Švedskem, ugotovila procese prizonizacije (Bondeson, ang. iz. 1989). Naredila je intervjuje in vprašalnike v trinajstih različnih institucijah za ženske in moške (Šole v popravništvu, mladoletniški zapori, pripori). Po Bondesonovi so bili zaporniki v času prestajanja kazni kriminalizirani, drogirani, nevrotični in na splošno so imeli občutek nemoči. Bondesonova ni ugotovila razlike v kakovosti delovanja med majhnimi, tretmansko usmerjenimi ustanovami in običajnimi, večjimi zapori. Zanimivo je, da je procese prizonizacije ugotovila tudi pri ženskah. Vendar pa ni mogla potrditi Wheelerjeve 'U-krivulje' pri procesu konformiranja norm.

Poleg tega sta Ulla Bondeson in Kragh Andersen zbrala podatke o recidivizmu po petih in desetih letih na podlagi Bondesonine prve raziskave v zaporu (Bondeson in Kragh Andersen, 1986). Vsi zločini in vse sankcije so bile natančno registrirane za celo obdobje. Prav tako so bili registrirani vsi vmesni, dodatni podatki. Podatke o recidivizmu sta primerjala s prejšnjimi podatki o odvzemu svobode. Nekatere institucije in enote, v tem primeru ljudi, sta izključila iz analize zaradi nepopolnih podatkov. Na koncu sta analizirala: dva mladoletniška zapora, en ženski zapor, dva moška zapora in pripor. V štirih od šestih institucij, zajetih v analizo, je bil recidivizem posledica prizonizacije.

Mathiesen pa je z opazovanjem z udeležbo¹⁶ za Norveško ugotovil, da ni tako močne težnje k prizonizaciji ali včlanjenju v zaporniško kulturo. Zaporniki v njegovi raziskavi so v veliki meri pokazali standardne, konvencionalne norme in vrednote kot pri večini ljudi. Do podobnih ugotovitev je prišla Balvigova skupina (Mathiesen, 1990: 44).

Zdi se, da je ugotavljanje prizonizacije v Clemmerjevem pomenu verjetno bolj odvisno od uporabljenih metod kot od česa drugega.

3.4. Zaporniška kultura:

V šestdesetih letih so mnoge študije kazale ne le na proces prizonizacije, ampak so, kar je še pomembnejše, poskušale razložiti, zakaj zaporniška kultura stopi v ospredje (Sykes, 1958; Sykes and Messinger, 1960).

¹⁶ Zanimivo je, da je Mathiesen večkrat in precej domišljeno posegal po kvalitativnih raziskovalnih metodah, ki jih sicer v penologiji niso množično uporabljali.

Avtorji so ugotovili različne oblike trpljenja (bolečine) v zaporu: trpljenje zaradi prikrajšanosti za dobrine in usluge, za heteroseksualne odnose, za avtonomijo in prikrajšanost za varnost pred ostalimi zaporniki.

Trpljenje (bolečina) zaradi odvzema prostosti. Na to danes kriminologi in penologi, zaradi drugačnih preokupacij, radi pozabljajo. Sykes uporablja besedo bolečina, da bi se izognil mnenju, da je bolečina nekaj, kar pripada preteklosti in se tiče le telesa. Osebno gibanje je omejeno. Zaporniki so 'odtrgani' od družine, sorodnikov in prijateljev. Posledica tega je izguba emocionalnih odnosov, osamljenost in dolgočasje (Sykes, 1958: 65).

Prikrajšanost za dobrine in usluge. Minimalne materialne potreb so v zaporu zagotovljene, vendar standardi določenega števila kalorij na dan, določenih ur rekreacije, določenih kubičnih metrov bivalnega prostora na zapornika . . . zgrešijo svoj namen prav zaradi standardizacije. Morda, vsaj pri nekaterih zapornikih, ni velike razlike v nivoju materialnih dobrin in uslug na prostosti in v zaporu, vendar sistematično omejevanje pomeni visoko stopnjo ogroženosti za samodojemanje (Sykes, 1958: 69).

Prikrajšanost za heteroseksualne odnose. S prikrajšanjem za heteroseksualne odnose se ruši (ali v primeru 'začasne' homoseksualnosti tudi ohranjanja) status ženske ali moškega. Ločitev od drugega spola, ki s svojo drugačnostjo šele reflektira nekogaršnji lastni spol in nam omogoča samoidentifikacijo, je resna grožnja za zapornikovo ohranitev lastne podobe o sebi (tudi) kot seksualnega bitja (Sykes, 1958: 71—72).

Prikrajšanost za avtonomijo. Zapornik je reduciran na telo, ki ga je treba podrobno kontrolirati v njegovem obnašanju. Izguba avtonomije je totalna, še posebej kadar zaporniško življenje regulira birokratsko osebje s (pre)preciznimi pravili, ki iz zapornika delajo slabotno, nemočno in odvisno osebo (Sykes, 1958: 75).

Prikrajšanost za varnost. Zapornik je postavljen v intimen položaj z zaporniki, ki imajo (vsaj nekateri) dolgo zgodovino nasilja, agresivnega obnašanja, . . . Takšna situacija je celo za okorelega recidivista strašljiva. Ta strašljivost se kaže tudi in predvsem tako, da mnogi zaporniki vztrajajo na tem, da živijo znotraj zaporniških zidov v izolaciji, brez stikov s sojetniki. Izolacija je zanje torej manjše zlo (Sykes, 1958: 77).

To trpljenje je tako boleče, da ustvarja potrebo po obrambi. Obramba se kaže v vzpostavi

vitvi zaporniške skupnosti z lastnimi partikularnimi normami in vrednotami. Življenje v okviru zaporniške kulture ne more odstraniti trpljenja, vendar pa ga lahko vsaj olajša in ublaži in je kulturna zaščita pred pritiski iz okolja. Zaporniška kultura tako postane bolj razumljiva.

Tudi skandinavske raziskave so podprle rezultate ameriških raziskav. Norveški sociolog Johan Galtung je leta 1958 objavil obsežno študijo o področnem zaporu v Oslu, ki je s 450 zaporniki največji norveški zapor (po Mathiesen, 1990: 43). Svoje študije je utemeljil s sistematičnim osebnim opazovanjem, prav tako pa tudi z intervjuji z zaporniki in osebjem zopora. Ugotovil je, da je obdobje v zaporu doživeto kot izjemno boleče, skoraj nič manj kot so to pokazale ameriške raziskave (čeprav so na Norveškem obsodbe v povprečju precej blažje kot v Ameriki). Prav tako je zasledil tendence k prizionizaciji.

Strogo vzeto je, s stališča učinkovitosti tretmana, vsakršno izboljševanje razmer v zaporu in nudenje alternativnih ugodnosti zaporniku vsaj nevtravno, če ne celo kontraproduktivno. Že l. 1972 je Inkeri Anttila zagovarjala tezo, ki jo je poimenovala 'tretja alternativa', in katere bistvo je, da je potrebno in smiselno zaporniku, če je že 'grešni kozel' sistema, ponuditi večje olajšave kot jih nudi družba oz. bolje rečeno sistem povprečnemu državljanu¹⁷ (Anttila, 1972: 289—290). I. Anttila trdi, da je potrebno zapornikom zagotoviti kar največ pomoči, ki jo družba lahko nudi, ne da bi se s tem oslabil družbeni sistem kontrole. Argument — ni dokazano, da ima učinke — je odločilen pri razpravi o uveljavitvi tretmana. Ko pa govorimo o izbirnih uslugah, ki omogočajo zaporniku lajšati njegovo pozicijo, pa je takšen argument, po mnenju Anttile, postranski (Anttila, 1972: 290).

Zdi se, da I. Anttila ne vidi, da s takšno nakazano rešitvijo ne rešuje problema travmatičnosti zločina, ki se ga sicer zaveda, le da zanjo ponuja napačno zdravilo, ali drugače povedano,

¹⁷ Prav na tej točki se, sicer nekoliko zamaskirano, pozornemu pogledu pa vendarle dovolj jasno, kaže tista travmatična narava zločina, ki seveda producira neko konstitutivno ambivalentnost. Na eni strani zločinec kot najhujše družbeno zlo, na drugi strani pa je zločinca kaj lahko spremeniti v junaka. Hibbert pravi, da je zločinec zaznan kot upornik, svobodnjak, takorekoč talisman svobode. Človeški domišljiji je bliže izobčenec, vesel in drzen gešnik, kot pa opornik veljavnega reda in svetnik, kljub temu, da je slednji morda pravi steber svobode za druge in tudi zase (Hibbert, 1965: 288).

zdi se, da zdravila sploh ni. Zakaj? Razrešitev ambivalentnosti v dojetju zločina in zločinca, ki jo ta travmatičnost producira, bi pomenila odpravo samega zločina. Zločin je namreč posredovan skozi neko simbolno mrežo in ne obstaja zato, ker bi imel neko notranjo resnico. S tem pa, ko zločin vstopa v polje simbolnega in ga obenem vzpostavlja (kajti zločin je kot travmatična točka dojet v vseh družbenosimbolnih univerzumih), šele strukturira samo družbeno sestavo¹⁸ (prav zaradi tega je to travmatičnost nemogoče odpraviti). Navkljub takšnim ukrepom, kot jih predlaga I. Anttila, se ambivalentnost dojetja zločina ohranja in celo okrepi. V očeh državljanov postane zločin (tudi) profitabilno podjetje, možnost zagotovitve presežnih ugodnosti. Na tem mestu ni toliko pomembno, kaj to pomeni za generalno prewencijo ali procese družbene anomalije, ampak, ali se rezultati takšnih ukrepov skladajo s temeljno tendenco I. Anttila. I. Anttila spregleda, da s tem, ko dajemo zapornikom na izbiro ugodnosti in usluge, ne naredimo strukturalne, temveč le kvantitativno spremembo. Temeljna razmerja zavora in zapornika se še vedno ohranjajo, lajšanje situacije zapornikom je le iluzija zagovornikov takšnih ukrepov.

3.5. Struktura moči v zaporih:

Mathiesen je leta 1965 objavil študijo o norveških institucijah za preventivni pripor. Študija je temeljila na dveletnem opazovanju z udeležbo in na intervjujih, kakor tudi na vprašalnikih za zapornike in za tiste v preventivnih priporih (Mathiesen, 1965). Osredotočil se je na razmerje moči v totalni instituciji. V preventivnih priporih je element oz. teža psihiatrične in psihološke ekspertize večja kot drugje. Morda se na prvi pogled zdi, da je trpljenje v takšnih institucijah za zapornika manjše. Vendar so bila dejstva prav nasprotna: za zapornike je bilo obdobje v preventivnem priporu izkušeno kot posebno boleče. Počutili so se stigmatizirane kot posebni, deviantni izobčenci. Za lasten opis so pogosto uporabljali besede 'družbene smeti' (the garbage of society). Psihiatre in ostalo tretmansko osebje so dojemali kot izbirčno, nevarno, skoraj vsemogočno moč. Moč psihiatrov je, v povezavi z vlogo medicincev kot psihiatričnih ekspertov, na sodnem procesu: mnogo zapornikov

¹⁸ Na tem mestu se je vredno spomniti na Durkheimovo tezo o kriminalu kot imanentno družbenemu in normalnem fenomenu.

ima t. i. varnostno obsodbo, ki zahteva psihiatrično preiskavo in izvide, in vsi ti zaporniki dojemajo psihiatre kot 'prave' sodnike. Moč psihiatrov pa se prav tako kaže v pomembnosti njihovih poročil in priporočil za ali proti izpustitvi na prostost. S tem psihiatri kontrolirajo ugodnost, ki je za zapornika vitalna. Rezultati, dobljeni s komparativnim vprašalnikom v Mathiesenovi raziskavi so pokazali, da zaporniki v tretmansko orientiranih institucijah občutijo tretmansko osebje kot 'totalno moč', celo bolj kot je to primer v navadnih zaporih¹⁹ (Mathiesen, 1965: 109).

Vendar je Mathiesen odkril neko še bolj problematično reakcijo na prestani čas v zaporu: mnogi zaporniki so poudarili, da jim je moč psihiatrov onemogočila vstop v polje terapevtskega odnosa. Proti tej posebni stigmi, kakor tudi proti temu, kar so izkusili kot vsemogočno moč psihiatrov, so se mnogi skušali braniti tako, da so proti instituciji usmerili konstantno in obilno kritiko. Poudarjali so, da je institucija in cel zaporniški sistem nepravilčen, neučinkovit. Prav tako so poudarjali, da pri njih rehabilitacija ni bila izvedena, zato kritizirajo in se upirajo zaporu z njegovim lastnim izrazoslovjem; torej z nevdrževanjem in nedoseganjem norm in vrednot, ki so pravzaprav tudi norme in vrednote zavora. Drugače povedano, med osebjem in zaporniki je globok konflikt, čeprav nima, kot je ugotovil Mathiesen, značaja kulturnega razkola (Mathiesen, 1990: 44).

3.6. 'Tretmanska igra':

Že v začetku sedemdesetih let so raziskovalci zaznali pojav, ki je bil poimenovan 'tretmanska igra'. Najudobnejša pot do predčasnega, pogojnega odpusta je zapornikovo vključevanje v tretmanske programe (od skupinske psihoterapije, delovne terapije pa vse tja do elektrošokov in psihokirurgije²⁰). S tem si pridobi naklonjenost odločujoče instance (v Ameriki zloglasni parole board, v Evropi pa bolj ali manj mešane

¹⁹ Na problem strukture moči tretmajskega osebja, ki ima ogromne posledice za kreditibilnost tretmajske-rehabilitativnega pristopa sem opozoril v svojem tekstu: Kje zgreši resocializacija? (v pravi), kjer sem pokazal, da akterji tretmana ravnajo natančno po matrici materinskega tipa avtoritete in kako le-to producira neko temeljno inkompatibilnost med cilji in metodami doseganja rehabilitacije.

²⁰ Prav presenetljivo, vendar ne nepredvidljivo je, kaj vse so pripravljene storiti nekateri zaporniki, da bi se dokopali do predčasnega izpusta.

skupine vpletenih institucij). Tako je tretman pridobil neko drugo, farsično kvaliteto. Zaporniki pragmatično hlinijo spreminjanje, izboljšanje, terapije in drugo strokovno osebje v zaporu²¹ pa tiščijo glavo v pesek in ne želijo videti, kaj se zares dogaja (Prettyman, 1972).

V tem kontekstu se mi zdi zanimiv pojav, ki sem ga v svoji praksi svetovalca opazil, vendar je ostal zgolj na ravni zaznave ali največ občasnega opazovanja in ne zdrži znanstvene rigoroznosti. Vztrajno siljenje zapornika k raznim oblikam terapije inna v končni fazi posledico, da večina zapornikov postane nekako 'odvisna' od terapevtskih tehnik. Lahko bi rekli, da postanejo 'terapijoholiki'. Verjetno gre v takšnih primerih za pomanjkanje ali pa uničenje jaza, ki bi verjel v lastne sposobnosti. V deprivacijskih pogojih zapora pa se kot ena od možnih oblik podpore (ki obenem producira odvisnost in obvladljivost) kaže terapevtska praksa. Prvotni cilji terapije so tu čisto postranskega pomena. Morda pa je ta pojav povezan z rutinizacijskimi mehanizmi oz. kopičenjem in povečano potrebo po količin rutiniziranih opravil.

Poleg tega pojava pa je smiselno, da si podrobneje ogledamo zahtevo permissivnega pristopa po podiranju hierarhičnih odnosov. Takoj postane jasno, da za to zahtevo tiči zmeda v pristopu. Hierarhični odnosi se podrejo le navidezno. Tisti, ki so v okviru avtoritarnega pristopa dominantni (najsaj gre za eksperta v zaporu, učitelja ali starša), ostanejo še vedno dominantni in hierarhično nadrejeni vsaj v situacijah, ko morajo ali zagotoviti omejitev svobode v zaporu, posredovati znanje ali obvarovati otroka pred nevarnostjo. Obenem pa želijo biti zaporniku ali pa otroku partnerji, prijatelji in enakovredni sogovorniki za zapornika (ali otroka) je takšno stanje neka neznosna situacija, v kateri je ujet v neko mrežo negotovosti, ki ga sili v racionalizacijo notranjega življenja. Sama ta racionalizacija pa ne pripelje do razrešitve, ampak še stopnjuje napetost, napetost, ki hkrati onemogoča neko distanco, pogled s strani. Zaradi pomanjkanja jasno določenih norm in pravil zapornik ne more razviti nekega notranjega vodila, ponotranjenih moralnih norm, ki bi mu šele omogočile vstop v polje svobodnih odločitev in s tem seveda v polje odgovornosti. In če pri takšnem osebk pride do podrejanja, ni to plod

nekega občutka notranje moralne dolžnosti, ampak le podrejanje zaradi strahu pred avtoriteteto. Kaznovanje poistoveti z nekim svojevoljnim, uničujočim nasiljem, kot je ugotovil Lasch (Lasch, 1986: 205). Tako strukturirana osebnost se zagotovo ne more spopasti z avtoriteteto. Lahko se ji upira, ne more pa se enakovredno kosati z njo. V najboljšem primeru (ki pa je še vedno zavožen) imamo opravka z nekom, ki mu permissivni pristop da neko 'samovšečnost': samovšečnost (nezmožno avtorefleksije), ki se kaže v potrebi po samouresničevanju, vendar samouresničevanju, ki ni nič drugega kot nenehno potrjevanje lastne pomembnosti. Tako strukturiran osebek ne zaupa samemu sebi in vedno znova išče pomoč in razrešitev v terapiji.

Razpravo o kritiki tretmana lahko zaključimo z ugotovitvijo Cussona, da, strogo vzeto, ni mogoče iz spoznanj evaluativnih raziskav sklepati o nemožnosti obravnavanja delinkventov. Ni pa tudi nobenega dokaza, ki bi dokazoval, da terapevtski ukrepi bolj učinkovito kot kaki drugi vplivajo na povratništvo. Povsem mogoče je, po Cussonu, da bo v prihodnosti odkrita učinkovita metoda, ali pa že obstaja, pa še ni raziskovalno ovrednotena (Cusson, 1983). Ali drugače povedano, pri empiričnih raziskavah o tretmanu ne gre za to, da bi empirično dokazali, da 'nothing works', ampak da ni prepričljivega dokaza, da 'something works'.²² Kritika tretmana, oprta na rezultate empiričnih in teoretskih raziskav, je torej, matematično rečeno, potreben, vendar ne zadosten pogoj za dokaz o zgrešenosti tretmansko-rehabilitativnega pristopa.

4. Neoklasicizem

Že v začetku sedemdesetih let je mogoče opaziti občutno zmanjšanje navdušenja za tretmansko-rehabilitativni model prestajanja kazni, s tem pa tudi zavzemanje in podpiranje takih opredelitev in terminov kot so: resocializacija prestopnikov, postpenalna obravnava zapornikov, terapevtski milieu, zavestno strukturirano okolje, kriminološka ekspertiza, liberalni režimi... Ta proces so različno poimenovali. Nekateri so temu rekli 'kriza' ali 'neuspeh', drugi pa 'zlom' in 'degradacija'.

²² Tu, na tem mestu, sem pustil ob strani vprašanje o filozofskem temelju tretmana in rehabilitacije in se omejil na komentiranje samih empiričnih raziskav v tem polju.

²¹ Tudi razni volunterji, ki niso uslužbenci zapora, vendar so pritegnjeni v proces tretmana in izvzen zapora.

Pravzaprav lahko razdelimo vse obdobje, od začetka lomljenja rehabilitativnega ideala do danes, na dve področji oz. smeri delovanja:

1. Na **kritiko rehabilitacije**, ki zajema tako sociološke, kriminološke, psihološke, kot tudi čisto pravne in filozofske prvine rehabilitacije. Raziskovalci so z rabo različnih metod in iz različnih teoretskih, pogosto filozofskih izhodišč, poskušali argumentirati tezo o neuspešnosti in zgrešenosti rehabilitacije.

2. Na **iskanje izhoda** iz slepe ulice, v katero je zašla takšna usmeritev. Lahko rečemo, da je prav na pogorišču rehabilitativnega ideala vzniknila nova²³ usmeritev, katere se je oprijelo ime 'neoklasicizem', nekateri pa jo imenujejo tudi 'pravičnostni model'.

Neoklasicizem je v sedemdesetih in osemdesetih letih poskušal odgovoriti na krizo rehabilitacije in tretmana s preusmeritvijo in preizpraševanjem o temeljih in izvorih kazni, kaznovanja, človekovih pravicah in njih kršenju. Po obdobju neomejene vere v rehabilitacijo, tretman in resocializacijo je neoklasicizem prišel kot streznitev in mnogo bolj poglobljeno razmišljanje in delovanje. Z natančno regulacijo pravil igre ponovno vzpostavi zapornika kot subjekta (prevzem **polne odgovornosti**).²⁴ V neoklasicizmu se kaznovanju ne dodajajo take funkcije kot so rehabilitacija in podobno, ampak kaznen figurira

²³ Nekateri se ne strinjajo (npr. T. Wigend), da gre za novo usmeritev v kriminologiji in kriminalni politiki, ampak menijo, da gre za precej zmeden konglomerat različnih pristopov, ki jim je skupno le to, da zanikajo resocializacijo (Weigend: 1983).

²⁴ Šelihova opozarja, da ne gre za večjo oz. polno kazensko odgovornost, temveč za občečloveško odgovornost storilca kaznivega dejanja (Šelih, 1987: 155). Vendar pa je opozorilo Šelihove problematično vsaj zaradi tega, ker predpostavlja na eni strani (zapornikovi) občo človeško odgovornost, za drugo stran (institucija plus osebje) pa ne pove ničesar o tipu odgovornosti. V ozadju takšne logike je tiha domneva, da gre za recipročnost v tipih odgovornosti in je potemtakem zagotovilo spoštovanja in uveljavljanja temeljnih pravic storilcev kaznivega dejanja zgolj obča človeška odgovornost, za katero ne stoji normativen in formaliziran mehanizem izvrševanja in nadzorstva in je prepuščena dobri volji posameznega zaposlenega v instituciji. To bolj spominja na razsvetljeni absolutizem, kot pa na produkt procesa modernizacije družbe. Kadar gre za človeške in občanske pravice in njih zagotovilo, spoštovanje ter nadzorovanje, je brezplodno staviti zgolj na občečloveške in humanistično odgovornost, temveč je potrebno vgraditi mehanizme, ki so čim bolj rigorozni, formalizirani in podprti tudi s sankcijami za vse kršitve.

kot gola kazen in šele tako pridobi neko simbolno razsežnost. Le-ta proizvede razsežje svobode, ki je rehabilitacijskemu idealu tuje. Zato so neupravičene kritke, da je neoklasicizem sicer pravičen in korekten, vendar hladen in tuj (Petrovec, 1991; 113). Drugi očitek neoklasicizmu je, da je usmerjen na 'law abiding' državljanje, ob strani pa pušča storilce kaznivih dejanj (Vodopivec, 1990: 347). Res je, da neoklasicistični pristop zaporniku navidez ne olajša položaja, vendar pa ga pojmuje kot svobodno in odgovorno človeško bitje, ki ni do konca prilagodljivo, **plastično** (designable). S tem mu, na nek način daje priznanje in mu dopušča vztrajanje na lastni (pa čeprav še tako nerazumljivi in zgrešeni) poti. Ne deluje s stališča utilitarnosti in kalkulabilnosti, zaporniku ne ponuja kupčije, ne dopušča mu tehtanja, kaj se bolj izplača, ker je to izven obzorja njegovega neoklasicističnega pristopa. Vse, kar presega prestajanje kazni, pa je odprto in nedeterminirano.

V neoklasicističnem pristopu (pravzaprav le v tisti smeri, ki stavi na generalno prevencijo in zastraševanje) je najbolj problematično zavzemanje in dokazovanje, da je funkcija zopora zastraševalna in generalno preventivna.²⁵ Potemtakem bi stopnja kriminalitete ob nespremenjeni kaznovalni politiki ostajala prav tako nespremenjena ali bi se celo zniževala. V primeru, da empirija kaže naraščanje kriminalitete, je potrebno zaostri kaznovavno politiko. S tem bi stopnjo kriminalitete, ob upoštevanju teze o generalni prevenciji, zaježili, če že ne zmanjšali. V zgodovini je nič koliko primerov, ko takšni ukrepi niso prinesli nikakršnih rezultatov, prav tako pa ni dokazov, da bi zapor kdaj opravljal vloge generalne prevencije. Šuligoj navaja, da je teoretično izhodišče zagovornikov generalne prevencije zgrajeno na dveh podmenah:

1. **Ljudje delujejo razumsko** — izmed možnosti, ki so jim na voljo, izberejo vedno tisto, ki jim prinaša največ koristi (Beccaria in Bentham sta pod pojmom koristi razumela vse od materialnih, pa do nematerialnih, kot so zadovoljstvo itd.).

2. **Ljudje zaznavajo izgube in prednosti svojih bodočih dejanj.**

²⁵ Zanimivo je, da je del neoklasicizma, ki zastopa idejo o generalni prevenciji zopora in kaznovanja, to idejo pravzaprav prevzel od utilitaristične teorije, s katero se sicer razhaja in se opira na klasicistične zglede.

Raziskave o učinkih generalne preprečitve so potrdile, da ima zastraševanje s kaznijo razmeroma malo učinka na t. i. izrazna kazniva dejanja (expressive crimes), kot so na primer umori, seksualni delikti, narkomanija in politična dejanja. Delen učinek pa ima na dejanja, storjena iz koristoljublja (instrumental crime), spet manj pa na povratnike (Šuligoj, 1981). Dvomljivo je predvidevati, da poteka proces normativne integracije (interiorizacije družbenih norm s sankcijo-katalizatorjem integracije v družbeno življenje) zgolj po načelu utilitarnosti, torej po logiki maksimalne koristi pri minimalnih stroških. Upravičeno je pričakovati nekatera druga načela ter procese, ki ležijo preko ozkih meja utilitarnosti in za katere kaže,²⁶ da so v večini. Po drugi strani pa pomemben delež kaznivih dejanj predstavljajo dejanja, ki so bila narejena impulzivno in v afektu. Za razlago in preprečevanje le-teh pa princip generalne preprečitve ni učinkovit.

²⁶ Tako (posredno) kažejo (tudi) evidence o uspešnosti zastraševanja.

5. Zaključek

Ob koncu razprave o upravičenosti resocializacije se postavlja vprašanje:

Če je resocializacija res neuspešna, ali obstaja kako nadomestilo zanjo? Ali je nadomestilo sploh potrebno?

Približen odgovor bi lahko iskali v dosledni uveljavitvi kazenskega prava in kazenske politike kot spora med enakovrednima strankama, s čimer bi storilcu priznali razumnost in neko racionalnost, kar bi v končni posledici prineslo kot rezultat pospeševanje procesa normativne integracije. Vztrajanje na ponovni vzpostavitvi kategorične norme, predvsem z udejanjenjem sankcije, torej kazni, lahko ima za učinek to, za kar si prizadeva rehabilitacijski model, saj pripozna posameznikovo svobodo in odgovornost.

Ostajajo pa odprte vse poti. Nikakor si ne lastim pravice, da je moje videnje pravilno in edino. Dopusčam, da bo prišlo do vzporednega razvoja različnih pristopov v kriminologiji in penologiji, ali pa se bo razvil kakšen povsem nov pristop.

LITERATURA

- Allen, F. A.: The Modern American Critique of Rehabilitative Ideal. UNAFEI, /1984/26, s. 101 do 107.
- Anttila, I.: Punishment versus Treatment — Is there a Third Alternative. *Abstracts on criminology and penology*, 12/1972/3, s. 287—290.
- Bondeson, U. in Andersen, K. P.: *Application of a Survival model to recidivism data*. XIth World Congress of Sociology, New Delhi 1986.
- Bondeson, U.: *Prisoner in Prison Societies*. Oxford, Transaction Publishers 1989.
- Bondeson, U.: *Evaluation of correctional treatment: a survey and critical interpretation of correctional treatment studies in Scandinavia*. Lund 1975, Lunds Universitet.
- Božič, D.: E. Goffman: Stigma-zapiski o upravljanju poškodovane identitete (prikaz). *Časopis za kritiko znanosti*, 19/1991/138—139, s. 137—154.
- Brody, S.: *The Effectiveness of Sentencing: A Review of the Literature*. London, Her Majesty's Stationary Office 1976.
- Clemmer, D.: *The Prison Community*. New York, Rinehart and Winston 1940.
- Cornish, D. R. in Clarke, R. V. G.: *Residential Treatment and its Effects on Delinquency*, London, Her Majesty's Stationary Office 1975.
- Cusson, M.: *Le controle social du crime*, Paris. Presses Universitaires de France 1983.
- Greenberg, D. F. (ed.): *Corrections and punishment*. Beverly Hills and London, Sage publications 1977.
- Halleck, S. L. in Witte, A. D.: Is Rehabilitation Dead?. *Crime and Delinquency*, 23/1977/4, s. 372 do 382.
- Hibbert, C.: *Zgodovina zločina in kazni*. Ljubljana, Cankarjeva založba 1965.
- Južnič, S.: *Politična kultura*. Maribor, Založba obzorja 1989.
- Kanduč, Z.: Kaznovanje po zlomu rehabilitativnega modela. *RKiK*, 39/1988/4, s. 301—311.
- Lasch, C.: *Narcisistička kultura*. Zagreb, Naprijed 1986.
- Martinson, R.: New Findings. *Hofstra Law Review*, 7/1979/2, s. 243—258.
- Martinson, R.: What works? Questions and answers about prison reform. *The Public Interest*, /1974/ spring, s. 22—54.
- Mathiesen, T.: *The Defences of the Weak. A Sociological study of a Norwegian Correctional Institution*, London, Tavistock 1965.
- Mathiesen, T.: *Prison on Trial*. London-Newbury Park-New Delhi, Sage Publications 1990.
- Mitford, J.: *The American Prison Business*. London, George Allen and Unwin Ltd. 1974.
- Mlinarič, F.: *Socioterapevtska orientacija — perspektive bodočega razvoja slovenskih KPZ in DP*. Ljubljana, delovno gradivo RSPU — SIKS 1984.
- Palmer, T.: *Martinson revisited. Crime and Delinquency*, 12/1975/2, s. 133—152.
- Petrovec, D.: *Meje in možnosti tretmajskega modela*. (magistrska naloga), Ljubljana, Univerza v Ljubljani — Pravna fakulteta 1991.

25. Prettyman, E.: The Indeterminate Sentence and the Right to Treatment. *American Criminal Review*, 11/1972/7, s. 25—29.
26. Robison, J. in Smith, G.: The effectiveness of correctional program. *Crime and Delinquency*, 17/1971/17, s. 67—80.
27. Robinson: The Effectiveness of Correctional Treatment: A Survey of Treatment Evaluation Studies (Lipton, Martinson, Wilks). *Crime and Delinquency*, 22/1976/4, s. 483—486.
28. Sechrest, L. (ed): *The rehabilitation of Criminal Offenders*. Washington DC, National Academy of Science 1979.
29. Sykes, G. M.: *The society of Captives. A study of a Maximum Security Prison*. Princeton, Princeton University Press 1958.
30. Sykes, G. M. in Messinger, S. L.: *The inmate social system v Theoretical Studies in Social Organization of the prison*. New York, Social Research Council 1960, s. 5—19.
31. Šelih, A.: Sodobne oblike nadomestil kazni zapor. V: *Zbornik znanstvenih razprav — XLVII*. letnik, Ljubljana, Univerza v Ljubljani — Pravna fakulteta 1987, s. 151—166.
32. Šuligoj, E.: Zastrafevalni učinek kazenskih sankcij. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 32/1981/4, s. 267—276.
33. Trasler, G.: Reflection upon the use of custody. *Howard Journal* 1976, s. 6—15.
34. Weigend, T.: 'Neoklasicizem' — Transatlantski nespোরazum. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 34/1983/2, s. 155—161.
35. Wheeler, S.: Socialization in correctional communities. *American Sociological Review*, /1961/ 26, s. 697—712.
36. Wright, M.: *Making Good, Prisons, Punishment and Beyond*. London, Burnett Books 1982.
37. Zupančič, B. M.: *Kazensko procesno pravo*. Ljubljana, Časopisni Zavod Uradni list SRS 1988.
38. Zupančič, B. M.: *Criminal Law and its Influence upon Normative Integration*. Harvard University Law School 1973.

How to Conceive Rehabilitation

Marko Zebec-Koren, Graduated Sociologist, Analyst, Ministry of Internal Affairs of the Republic of Slovenia, Štefanova 2, 61000 Ljubljana, Slovenia

The paper tries to answer to one of the fundamental questions of penology: where has rehabilitation failed? The principal elements of treatment, such as individualization of sentence, modification of personality, protection of society and cumulation of knowledge about a delinquent have amounted to a range of measures which should meet the basic (and minimal) objective of a decline in the number of criminal offences. The results of the operationalization of this approach have not satisfied either the advocates of rehabilitation or criminal policy and the public. Critics of rehabilitation have perceived such phenomena as prisonization, subculture, treatment games and they have also explored the structure of power in correctional institutions. The results of these investigations fail

to provide conclusive evidence that »something works«, rather than prove that »nothing works«. In addition to phenomenological considerations of the process of resocialization, it seems much more productive to reconsider the basic cause of the inefficacy of treatment and which mechanisms operate in the background. The emergence of neoclassicism has again raised questions about the relationship between punishment and crime, about the justification of punishment and the situation of a convict, especially in the light of human rights.

Key words: corrections, rehabilitation, treatment, correctional institutions, criticism, neoclassicism.

UDC 343.825.004.14